

ERFGOED BRUSSEL

April 2016 | N° 18

Dossier **DE GEMEENTEHUIZEN**

Varia **HEMELBRUSSEL**

DOSSIER

DE BRUSSELSE GEMEENTEHUIZEN

SPIEGELS VAN
EEN EEUWENOUDE
LOKALE MACHT

BENOÎT MIHAIL

CONSERVATOR VAN HET MUSEUM VAN DE
GEÏNTEGREERDE POLITIE

Gemeentehuis
van Schaarbeek: Portiek
(Ch. Bastin en J. Evrard © GOB).

ALS CENTRA VAN HET OPENBARE LEVEN, TOERISTISCHE ATTRACTIES EN REFERENTIEPUNTEN IN DE STAD VERVULLEN DE GEMEENTEHUIZEN VAN HET BRUSSELS GEWEST TALRIJKE FUNCTIES. HOEWEL ZE OP HET VLAK VAN MONUMENTALITEIT ONDERLING STERK VERSCHILLEN, ZIJN ZE VOORBEELDEN BIJ UITSTEK VAN OPENBARE GEBOUWEN. In wat volgt schetst Benoît Mihail de politieke context waarin op het einde van de 19de eeuw de eerste gemeentehuizen tot stand kwamen en belicht hij het architecturale idioom van deze gebouwen.

Toen België onafhankelijk werd, waren het vooral de gemeenten die de expressie waren van de politieke macht van de jonge Belgische staat: *'elle (la commune) est à l'État ce que la famille est à la société.'*¹ In deze context was de symbolische waarde van de gemeentehuizen vaak groot en tegelijk ook moeilijk definieerbaar omwille van de meerduidigheid. Zijn ze het huis van de burger of bastions van de administratieve macht? Dit was niet nieuw. In 1884 beschrijft de Antwerpenaar Louis Van Keymeulen wat dit gebouw betekent voor de Belgische burger, het is *'son église, sa forteresse, sa maison, le symbole de ses aspirations, le point d'appui de ses efforts, le témoignage marmoréen et granitique de sa puissance, de sa richesse et de sa liberté.'*² Dan rijst de vraag of de referenties aan het verleden die in de meeste gemeentehuizen talrijk aanwezig zijn, erop gericht zijn om de band met de traditie – en zo ja, met welke traditie – te bewaren.

Hoe is het complexe beeld ontstaan van een monumentaal gebouw dat tegelijk een politieke geloofsbelijde-

nis is? Hiervoor moeten we teruggaan tot de omwentelingen van het einde van het ancien régime en de gevolgen van de Franse revolutie voor ons land. De gemeente bestond weliswaar al voordien, maar in die periode onderging ze grondige veranderingen en kreeg ze nieuwe competenties. Het machtsevenwicht veranderde definitief en de beslissingen genomen tussen 1795 en 1814 hadden een duurzame invloed op de institutionele evolutie van België na 1830. We weten ook dat architectuur een spiegel is van politieke veranderingen. Het teruggrijpen naar historische stijlen in de 19de eeuw is dus niet zozeer een uiting van respect voor het verleden, dan wel een middel om de geschiedenis ten dienste te stellen van nieuwe ideeën.

Dit artikel eindigt in het laatste kwart van de 19de eeuw, op het moment dat het traditionele gemeentehuis een concrete en erkende realiteit wordt. Binnen dit korte bestek zullen we niet stilstaan bij alle grote realisaties van de hoofdstad (zie overzicht gemeentehuizen pp.42-49) en we

zullen het ook niet hebben over de veranderingen in de 20ste eeuw.

GEMEENTE TEGENOVER STAAT: PERCEPTIE EN REALITEIT

De notie van de gemeente ontstond in onze streken al lang geleden, maar het was het Franse regime dat haar een moderne invulling gaf. De erfenis van de revolutie van 1789 woog zwaar op de wet van 1836, die een waarachtig *charte fondamentale des communes* was, zoals de *Nouveau dictionnaire des bourgmestres* van 1862 schrijft.³ We willen er meteen al op wijzen dat dergelijke referenties aan het ancien régime legio waren en dat ze de ontwerpers van gemeentehuizen hebben beïnvloed. Zo erkennen de opstellers van een administratief repertorium van 1838 de Franse erfenis, maar ze preciseren dat *'plus jalouses de leurs mœurs et de leurs franchises, justement fières des hommes et des choses qu'elles avaient produits, toujours prêtes à défendre leurs libertés, nos populati-*

*ons urbaines et même rurales avaient conservé plus fidèlement leurs vieilles institutions, et quelquefois reconquis avec éclat celles que la puissance féodale leur avait enlevées.*⁴ Deze duidelijke boodschap was er niet in de eerste plaats op gericht om de nationale geest van de jonge staat te versterken. Ze was veeleer bedoeld voor eventuele tegenstanders van het uiterst gedecentraliseerde systeem dat door deze wet werd ingevoerd. In Frankrijk was de situatie totaal anders. Daar probeerde de historiografie de sterke band tussen gemeente en staat te versterken: *à l'amour pour la cité indépendante, est venu se joindre le sentiment de la solidarité nationale, qui n'existait pas pendant la durée de la période féodale*, schrijft Viollet-le-Duc in zijn *Histoire d'un Hôtel de Ville*, over de gevolgen van de revolutie.⁵ Kortom, voor de Belgen is de gemeente een lokale traditie die door het Franse regime democratischer werd gemaakt, terwijl ze voor de Fransen een etappe is in de vorming van een nationale republikeinse identiteit.

De oorzaak van de overstap van de ene traditie naar de andere, was de wet van 14 december 1789, die door de *Assemblée constituante* (Grondwetgevende vergadering) – de door de Franse revolutionairen ingestelde wetgevende macht – werd uitgevaardigd. De revolutionairen waren echter verdeeld in twee kampen. Het ene wilde vrij grote, nieuwe lokale entiteiten oprichten als tegenwicht voor de invloed van de oude landheren, het andere wilde de traditionele lokale structuren behouden om het revolutionaire enthousiasme waarvan velen blij hadden gegeven, niet te breken. Het tweede kamp haalde het. Want hoewel de eerste titel van de wet aangeeft dat *les municipalités actuellement subsistantes en chaque ville, bourg, paroisse ou communauté, sous le titre d'hôtel de ville, mairies, échevinats, consulats, et générale-*

*ment sous quelque titre et qualification que ce soit, sont supprimées et abolies*⁶, zijn het precies deze entiteiten die de basis vormen van de nieuwe structuur, de gemeente. Met andere woorden, de administratieve indeling blijft bestaan, maar de privileges van het ancien régime verdwijnen en de nieuwe vertegenwoordigers worden voortaan verkozen en niet meer benoemd. De wet voorziet in elke gemeente een staf bestaande uit een burgemeester, de voorzitter en, al naargelang het aantal inwoners, twee tot 20 gemeenteambtenaren. Een gemeenteraad is bevoegd voor belangrijke zaken als de overdracht van gebouwen, de heffing van buitengewone belastingen, het aangaan van leningen, plannen van openbare werken, het aanspannen van processen, enzovoort.

Het belang van deze wet voor de toekomst was dubbel. Eerst en vooral benoemt hij de belangrijkste taken van de gemeente: de gemeentegoederen beheren, de lokale uitgaven verzorgen, openbare werken uitvoeren, de instellingen die haar toebehoren beheren, maar ook goede ordediensten verzekeren die waken over *notamment de la propreté, de la salubrité, de la sûreté et de la tranquillité dans les rues, lieux et édifices publics*.⁷ Ten tweede geeft hij de gemeentelijke overheid twee grote verantwoordelijkheden: het directe beheer van lokale taken en, via delegatie, van algemene taken ten gunste van de centrale overheid. Dit systeem van hiërarchische opbouw op twee niveaus bevat tal van dubbelzinnigheden: waar eindigt de notie van het lokale belang? Kan de burgemeester zijn medeburgers verdedigen en tegelijk de staat vertegenwoordigen? De door Napoleon erg bewonderde jurist Henrion de Pensay zou al snel wijzen op de complexiteit van wat hij zag als een soort vierde macht, naast de drie andere (wetgevende, uitvoerende en rechterlijke), die *tout à la*

*fois public et privé, réunit l'autorité du magistrat à celle du père de famille.*⁷

HET GEMEENTEHUIS, SMELTKROES VAN DE LOKALE MACHT

Zoals de Franse kunsthistoricus Jean-Marie Pérouse de Montclos vaststelt, is het ontstaan van een nieuwe typologie op het vlak van gemeentehuizen niet zozeer het gevolg van de oprichting van gemeenten door het revolutionaire bewind, dan wel van hun nieuwe competenties en de implicaties daarvan, zoals de instelling van de burgerlijke stand en van het burgerlijk huwelijk. Deze hebben tot gevolg dat er ruimte moet worden voorzien voor de geboorteregisters (vroeger bewaard in de parochies) en ook voor de huwelijksceremonieën. De wetten op onderwijs impliceren de opening van basisscholen die vaak aan het gemeentehuis gekoppeld zijn. Hij voegt daaraan toe dat de meeste grote steden al sinds het ancien régime een stadhuis hadden en dat er vóór 1860 slechts weinig nieuwe werden gebouwd.⁸ Trouwens, bij ons stond er al sinds de 15de eeuw een majestueus stadhuis op de Grote Markt. De allereerste publicatie over gemeentelijke architectuur dateert inderdaad van 1870 en bevat amper één enkel nuttig voorbeeld. De auteur, een volgeling van Viollet-le-Duc, stelt trouwens dat het moeilijk is om een typeplan te presenteren van een programma dat van plaats tot plaats verschilt. Hij geeft het voorbeeld van Duitsland, waar het post- en telegraafkantoor vaak in het gemeentehuis geïntegreerd is.⁹

Wat was de Belgische situatie? Op legaal vlak waren er weinig verplichtingen. De grondwet stelt alleen maar dat *la maison communale doit se trouver au chef-lieu de la commune et il appartient au législateur seul de*

*transférer celui-ci.*¹⁰ Bovendien staat in de gemeentewet dat *'le collègue des bourgmestre et échevins veille à la garde des archives, des titres et des registres de l'état-civil'*¹¹ (artikel 100), wat impliceert dat ze ergens moeten worden bewaard. Een ministerieel rondschrijven van 9 januari 1839 stelt: *'La maison communale est le lieu le plus propre au dépôt des archives communales. S'il n'y a pas de maison communale, le collègue peut opérer le dépôt dans tel endroit qu'il jugera le plus convenable.'*¹² Een andere instelling, het vredegerecht,

is per kanton georganiseerd, maar de zetel is altijd een gemeente, zodat de zittingen vaak plaats hebben naast de administratieve diensten. Op het einde van de eeuw zou dit leiden tot het ontstaan van een specifiek typologisch model (bijvoorbeeld in Anderlecht).

.....
EERSTE ONTWERPEN GEDICTEERD DOOR DE ECONOMIE

De pas opgerichte of gereorganiseerde gemeenten werden gecon-

fronteerd met een demografische en stedenbouwkundige expansie en hadden dus andere zorgen dan het oprichten van een luxueus gebouw: ze moesten straten en riolering aanleggen, verlichting plaatsen, pompiers rekruteren, een openbare onderstand organiseren, enzovoort. Zodanig zelfs dat in tal van landelijke gemeenten de vergaderingen plaatsvonden in een herberg of café. In Ukkel kwam de gemeenteraad samen in het café chantant *'le Vieux Spijtigen Duivel'* (afb. 1) en werd die bijgewoond door tal van inwo-

Afb. 1
 De *Vieux Spijtigen Duivel* in Ukkel. Actuele toestand (M. Vanhulst, 2012 © GOB).

Afb. 2
 Gemeentehuis van Elsene [verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB].

Afb. 3
Gemeentehuis van Bosvoord
(verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Afb. 4
Gemeentehuis van Sint-Joost-ten-Node (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Afb. 5
Gemeentehuis van Vorst
(verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Afb. 6
Gemeentehuis van Evere
(verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Afb. 7
Munten met de afbeelding van het gemeentehuis van Anderlecht (© CIDEF).

ners die zich kwamen verlustigen in de debatten, hoewel die volgens de wet vertrouwelijk moesten zijn.¹³ Geconfronteerd met deze hardnekkige pittoreske traditie, moest de regering er bij de gemeentebesturen meermaals op aandringen dat ze voor de bijeenkomsten van de gemeenteraad andere plaatsen zouden kiezen dan een tapgelegenheid of een aanpalend zaaltje. In andere gevallen werden de debatten gevoerd in het huis van de gemeentesecretaris, een sleutelfiguur van de permanente gemeentelijke overheid (bijvoorbeeld in Sint-Lambrechts-Woluwe, in een voormalig poststation op de Rodebeeksteenweg).

De noodzaak van een permanent gebouw drong zich steeds meer op. De meest bescheiden gemeenten namen hun toevlucht tot de goedkoopste oplossing. In 1833 vestigde Laken zijn diensten in het Heilige Geesthuis, een voormalig godshuis vlakbij de oude kerk. In Koekelberg was het de Sint-Annakapel, waarvan de inrichting beperkt werd tot een raadzaal en een bureau (1857). Het huis dat de gemeente Sint-Lambrechts-Woluwe in 1852 aankocht had meer allure, maar de meeste ruimte werd ingenomen door een school en alleen de burgemeester beschikte over een eigen bureau. De gemeenten Elsene (1849) [afb. 2], Watermaal-Bosvoorde (1866) [afb. 3] en Sint-Joost-ten-Node (1868) [afb. 4] waren ambitieuzer en verwierven een mooi huis dat ze geleidelijk aan verbouwden naargelang de beschikbare middelen. Zo werd villa de Bériot, of Malibrans, in Elsene gaandeweg uitgerust met cellen in de kelder, een bijgebouw, een afzonderlijk politiecommissariaat, enzovoort.

Nieuwe gebouwen zijn zeldzamer. Dat van Vorst (afb. 5) dateerde al van de Hollandse periode (1828), maar werd vooral gebruikt als schoolgebouw. Geleidelijk aan werden de dien-

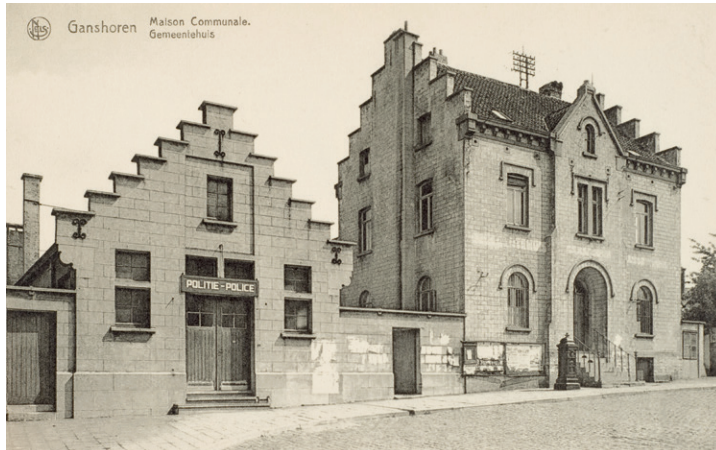
sten van de gemeenteadministratie er gecentraliseerd. In Schaarbeek werd in 1830 een gelijkaardig gebouw opgetrokken, naast het café chantant waar tot dan toe de gemeenteraad was samengekomen, vlakbij de Sint-Servatiuskerk. Dertig jaar later groeide het idee om een nieuw gemeentehuis te bouwen – geen *'objet de luxe mais une indispensable nécessité.'*¹⁴ De grootste gemene deler van de meeste van de eerste gemeentehuizen was dat ze bescheiden en multifunctioneel waren. Dat van Evere (1839-41) was gekoppeld aan een gevangenis en een lijkenhuis (afb. 6). In 1844 werd er een school aan toegevoegd, maar opmerkelijk is dat er tot in 1898 aan straatzijde een herberg in gevestigd was.

Op esthetisch vlak kunnen we twee tendensen onderscheiden: een klassieke en een meer pittoreske. Van de neoclassicistische gebouwen is dat van Laken (1842-64) verbazend genoeg bewaard gebleven. Het vormt een heel mooi voorbeeld van een neoclassicistisch gemeentehuis annex school. In verband met deze gebouwen duikt vaak de naam van Louis Spaak op, ook in dit geval – terecht of onterecht, want er zijn geen bronnen die dit bevestigen. Hij was provinciearchitect en de gemeenten konden niets laten bouwen zonder de financiële steun van de provincie Brabant. In Anderlecht was het de gouverneur zelf, baron de Viron, die op 8 juli 1844 de eerste steen legde (afb. 7). Bij die gelegenheid werd een herdenkingspenning geslagen. Een generatie later werd de pittoreske of streekstijl eveneens geïnspireerd door ontwerpen van provinciearchitecten in Sint-Pieters-Woluwe (1860) of Ganshoren (1864-65) [afb. 8]. Deze gemeentehuizen zijn alle verdwenen, maar dat van Haren, niet gedateerd, zet de traditie ervan voort – na de annexatie door de Stad Brussel in 1921 werd het een politiecommissariaat (afb. 9).

De invloed van de provinciale overheid liet zich eveneens voelen in de keuze van de locaties en de integratie van de gemeentehuizen in hun stedenbouwkundige omgeving. De provincie en haar expert architect-wegenbouwer waren inderdaad bevoegd om te waken over de harmonieuze aangroei van de agglomeratie. Vooral Victor Besme, die deze functie vanaf 1858 bekleedde, zorgde ervoor dat op de plannen die hij tekende het gemeentehuis een uitgelezen plaats kreeg. Nochtans zijn veel van deze ontwerpen bij gebrek aan middelen nooit uitgevoerd. In Koekelberg werd in 1869 een terrein aangekocht vlakbij de Simonisplaats om er een gemeentehuis-school te bouwen, maar tien jaar later voorzag Besme een andere locatie tegenover de Sint-Annakerk in de benedenstad, waar zich toen nog landbouwgronden bevonden. Voor Sint-Gillis tekende Besme zelf het gemeentehuis dat tussen 1865 en 1874 werd gebouwd. Dit gebouw werd al snel te klein. Al in 1881 klaagt burgemeester Van Meenen dat hij verbouwingswerken moet uitvoeren. *'Si nous n'avions pas un immeuble à nous, il serait évidemment plus agréable de pouvoir bâtir un vrai monument comme la Maison communale de Cureghem.'*¹⁵

HOOGDAGEN VAN HISTORISERENDE GEMEENTEHUIZEN

Begin 1875 had Anderlecht, waarvan het gehucht Kuregem deel uitmaakte, inderdaad beslist om te bouwen *'considérant que la commune se trouve dans des conditions à pouvoir s'imposer des sacrifices pour la construction de la maison communale.'*¹⁶ Het resultaat is een ware hommage aan de Vlaamse 16de eeuw, die werd gezien als een soort gouden tijd van gemeentelijke autonomie en vrijheid van denken. Het gebouw werd vier jaar later ingehuldigd en trok de aandacht van de gespecialiseerde

Afb. 8

Het gemeentehuis van Ganshoren (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Afb. 9

Politiecommissariaat, oud gemeentehuis van Haren (foto van de auteur).

pers en van tal van burgemeesters. Het was weliswaar niet het eerste voorbeeld van een teruggrijpen naar het verleden. In 1849 werd in Sint-Jans-Molenbeek in de wedstrijd voor de bouw van het gemeentehuis een ontwerp bekroond dat doordrongen was van de middeleeuwse geschiedenis. Het werd echter niet uitgevoerd omwille van financiële moeilijkheden en polemieken over de locatie (het erg excentrisch gelegen plateau van Scheut). Het was echter vooral het gemeentebestuur van de hoofdstad dat in 1840 de toon zette met een erg ingrijpende restauratie van het stadhuis van Brussel. Deze impliceerde onder meer het plaatsen van 290 beelden van bekende figuren, een soort van niet-religieuze tegenhanger van de decoratie van grote kathedralen. De meeste beelden werden hiervoor speciaal ontworpen en Alphonse Wauters, de archivaris die het iconografisch programma uitwerkte, was een overtuigd voorstander van de gemeenten. *'Quant à la Belgique, elle peut être fière de ses magnifiques hôtels-de-ville, ces vieux asiles des libertés populaires et de l'esprit communal'* schrijft hij in 1841 – hij is dan amper 24 – in een monografie over het Brusselse stadhuis.¹⁷

Het teruggrijpen naar het verleden om een modern fenomeen – de versterking van de macht van de gemeente – te wettigen, kende een schaalvergroting toen, in de marge van de restauratie van het stadhuis op de Grote Markt, binnen de architectuur een voorkeur ontstond voor uiterst precieze historische referenties. Deze omslag vond plaats met het gemeentehuis van Anderlecht (afb. 10), dat door de modernistische criticus Camille Lemonnier een *'pastiche un peu minutieux'* werd genoemd.¹⁸ Hoewel hij geen historicus was als Wauters, bezat Jules-Jacques Van Ysendyck een grondige kennis van het verleden. Hij werkte tien jaar aan de samenstelling van

Documents classés de l'Art dans les Pays-Bas du Xe au XVIIIe siècle (1880), dat onder architecten en intellectuelen veel respect afdwong. Voor een Parijse encyclopedie schreef hij ook een uitgebreid artikel over de architectuur in de Nederlanden. Hij liet duidelijk zijn bewondering blijken voor belforten 'symbolisant la liberté des communes' en voor gemeentehuizen, 'qui sont l'emblème des droits et de la dignité municipale.'¹⁹

De toespraken bij de inhuldiging van het Anderlechtse monument bevestigden deze visie. De schepen van Openbare Werken stelt dat het is opgericht in ere van 'la liberté communale, la première de toutes les libertés.' Burgemeester Jérôme Van Lint is verguld over de esthetische

keuze van de architect: 'notre art flamand, se reportant à l'époque où toute la vie publique résidait dans la commune.'²⁰ Vervolgens doet hij een empathische oproep aan de vroegere Vlaamse ridders: 'Venez prendre part à l'inauguration de ce bâtiment moderne où se retrouvent les traces d'un passé glorieux pour la vie communale dont vous avez, à la tête des communiers, défendu les prérogatives et les droits.'

Het ontwerp inspireerde meteen twee andere. Ze werden toevertrouwd aan dezelfde architect maar hun schaal verschilde totaal: het monumentale en pronkzuchtige gemeentehuis van Schaarbeek (1881) (afb. 11) tegenover het discrete en pittoreske van Jette

(1899) (afb.12). Het stadhuis van Sint-Gillis, van architecten Albert Dumont en Auguste Hebbelynck, getuigt van dezelfde historiserende tendens. Ze ontwierpen een veel complexer en origineler ensemble dat echter nog altijd een ode is aan de gemeentelijke autonomie. Hetzelfde geldt voor het gemeentehuis van Laken (1908). Elders kozen gemeenten voor een meer ingehouden (Ukkel, Koekelberg) of meer sobere (Sint-Jans-Molenbeek, 1887) stijl. Deze nadrukkelijke retoriek had immers niet alleen aanhangers. Al in verband met Schaarbeek oordeelde het tijdschrift *L'Art moderne* dat de tijd voorbij was van 'l'affirmation énergique et même violente de l'indépendance communale vis-à-vis d'un pouvoir usurpateur.'²¹

Afb. 10

Gemeentehuis van Anderlecht (© CIDEP).

Afb. 11

Gemeentehuis van Schaarbeek (© CIDEP).

.....

RONDE WET VAN 30 MAART 1836, PIJLER VAN DE GEMEENTELIJKE AUTONOMIE

De Belgische wet van 1836 berust wat zijn principes betreft grotendeels op de verworvenheden van de Franse revolutie, hoewel enigszins aangepast aan de lokale omstandigheden en periode. Vanaf 1795 sturen de teksten de koers bij door de macht van de grote steden te beperken. *Diviser les communes trop fortes, réunir en une seule les communes trop petites, voilà ce que voulurent faire les auteurs de la nouvelle constitution*¹ (die van het jaar III, 1795-96). Ook in België, en vooral in Brussel, konden de Fransen van het Empire de lokale elite er maar moeizaam van overtuigen om zich kandidaat te stellen voor de nieuwe, onbezoldigde functies. Het gemeentelijke cijssysteem, of de belasting op doorgevoerde waren, werd in 1798 terug ingevoerd nadat het in 1791 was afgeschaft. Na het vertrek van de Fransen bekrachtigen het Verdrag van Parijs en de Conferentie van Londen het idee om de Belgische provincies bij Nederland te voegen onder leiding van koning Willem I. In de constitutie van 1814, de zogenaamde grondwet, tornde deze laatste aan de verworven vrijheden, onder meer door het principe van directe verkiezing van de gemeentemantatarissen te herroepen. Het hoeft dus niet te verwonderen dat bij de Belgische revolutie van 1830 sommige gemeenten, met in de eerste plaats de stad Brussel, hun eisen voor autonomie terug bovenhaalden. Het eerste ontwerp voor een gemeentewet, in 1834 voorgesteld in het Nationaal Congres, gaf echter nog blijk van wantrouwen tegenover lokale overheden. Zo kon de koning naar eigen goeddunken burgemeesters en schepenen benoemen, ook als het om mensen van buiten de gemeente ging. Om een nieuwe staat te bouwen is een sterk centraal gezag nodig, zo oordeelde de meerderheid.

Het vergde veel discussie en het talent van het Doornikse kamerlid Barthélémy Dumortier om de tendens te keren en tot de wet van 1836 te komen. Uiteindelijk bleef het gemeentelijk systeem van de Franse periode min of meer bewaard, want de decentralisatie die het mogelijk maakte kwam de leiders van de jongenatie van pas. Ook al in hoofdstuk IV van de grondwet betreffende de 'provinciale en gemeentelijke instellingen' van 1831 wordt het belang van de gemeente benadrukt. De gemeentelijke hefboom wordt gezien als een geruuststellende garantie voor stabiliteit: *'la commune vient du besoin qu'à l'homme d'être soutenu par un pouvoir, d'être dirigé, d'être mis à l'abri'*, staat te lezen in een verhandeling van 1834.²

Dit werpt een licht op het belang van de fameuze wet van twee jaar later. Die bekrachtigt in het Belgisch recht de eerder vermelde verworvenheden en versterkt de decentralisatie. De toewijzing aan de gemeente van het beheer van de gemeentelijke belangen garandeert haar autonomie (artikel 31). De beslissingen worden genomen door de gemeenteraad, een *'organe délibérant, élu par les électeurs'*, en de uitvoering wordt deels toevertrouwd aan het college (benoemd door de raad), deels alleen aan de burgemeester – die wel de centrale macht vertegenwoordigt. Hij is bovendien *'la garde du sceau communal et des clés de la maison communale'*.³ Hij is vooral ook officier van de gerechtelijke politie in de steden waar er geen politicommissaris is; hij stelt de processen-verbaal op en geeft ze door aan het Parket.

De kwestie van de politie illustreert in welke mate de gemeenten en vooral de burgemeesters meer invloed hadden gekregen dan in Frankrijk (waar de macht van de burgemeesters almaar verminderde), maar ook in verhouding tot oudere periodes. In het moderne België is de burge-

meester vrijwel alleen hoofd van de politie. Het enige prerogatief van de centrale macht is de benoeming van politicommissarissen, op basis van een lijst van twee namen voorgedragen door de gemeenteraad. De burgemeester heeft het recht daar een derde aan toe te voegen. De aanwezigheid van een hoofdcmissaris in grote steden (om de activiteiten van de verschillende commissariaten te coördineren) is facultatief. In Brussel had de burgemeester lange tijd de keuze om er geen te benoemen en kon hij/zij zelf de politie organiseren. Dit verklaart waarom het centrale commissariaat zich vaak in het gemeentehuis of er vlakbij bevindt.

In 1844 schrijft de jurist Jean-Baptiste Bivort dat *'la commune est devenue une véritable association nationale où se développe la force politique de la nation; elle est la base de l'État, et essentiellement conservatrice et organisatrice de l'esprit et de l'ordre publics; elle est à l'État ce que la famille est à la société. Là se trouve le principe et la source première de toute vie publique.'* Dit is eigenlijk ook een waarschuwing. Dezelfde auteur voegt daaraan toe: *'La loi investit les administrateurs communaux du pouvoir d'assurer la protection des personnes, la sûreté des demeures, la gestion des affaires locales et l'administration des biens communaux; ce pouvoir est immense! Il importe donc qu'il ne soit confié qu'à des hommes qui le feront servir au bien de la communauté, à des hommes à la fois intègres et capables, et qui représentent non leurs passions, mais les intérêts généraux, qui sont les intérêts de tous.'*⁴ Natuurlijk heeft de wetgever barrières voorzien voor potentiële excessen van lokale verkozenen. Het onderscheid tussen gemeenteraad en college (met de burgemeester) vormt al een eerste verdeling van de macht. Een nuttige controle-instantie op het vlak van gebouwen, is de provincie. Deze is meer verwant aan de departementen van de Franse periode dan

aan de gelijknamige entiteit van het ancien régime en is een belangrijk controleorgaan voor de gemeenten. De provinciewet dateert trouwens, net als die van de gemeente, van 1836 (30 april). De provincie moet eveneens worden betrokken bij gemeentepannen voor veranderingen in het grondgebied (artikel 83 van de provinciewet). Ze moet ook financiële steun verlenen aan de bouw van gebouwen van openbaar nut zoals scholen, kerken, maar ook gemeentehuizen (artikel 69, punt 18°).

In de loop van de 19de eeuw werd de gemeentewet meermaals gewijzigd (vooral wat betreft het kiesrecht) en de gemeenten kregen nieuwe competenties in functie van de maatschappelijke evolutie: vervalsing van eetwaren (wet van 1890), verkeerspolitie (1899), drankgelegenheden (1919), enzovoort.⁵ Octrooien daarentegen, een grote bron van inkomsten voor de gemeenten, werden in 1860 afgeschaft na protesten van handelaren. De beslissing was aanleiding voor talrijke discussies in de Kamer, en ook voor een omstandig rapport van de minister van Binnenlandse Zaken Nothomb, die zowel het algemeen belang als de autonomie en de tradities wilde respecteren. Zonder ooit echt op de helling te worden gezet, was de macht van de gemeenten in de loop van de 19de eeuw de aanleiding tot nog tal van andere debatten, in die mate dat eventuele opmerkingen over het gemeentebeleid al gauw werden geassocieerd met pogingen tot inmenging van de centrale macht; die werden uiteraard dan ook aangevochten door de verdedigers van de gemeentelijke autonomie.

Aanleiding tot polemieken, die indirect een impact hadden op de architectuur van de gemeentehuizen, waren onder meer de pogingen van de Stad Brussel om de randgemeenten te annexeren. Historicus De Groof heeft duidelijk aangetoond dat deze

Jérôme Van Lint, burgemeester van Anderlecht (1872-1885)

E.-F. Charles Van der Straeten, burgemeester van Elsene (1816-1855 en 1858-1864)

Maurice Van Meenen, burgemeester van Sint-Gillis (1893-1896 en 1900-1909)

Achille Colignon, burgemeester van Schaerbeek (1879-1891)

Portretten van burgemeesters, details van postkaarten (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

niet louter werden ingegeven door de bekommernis om de stadsuitbreiding van de agglomeratie beter te plannen. In het verlengde van de Parijse revolutie van 1848, die een definitief einde maakte aan de Franse monarchie, wilde Piercot met zijn wetsontwerp van 1854 een groot Brussel creëren, met aan het hoofd een soort gouverneur die mogelijke democratische revoltes in de kiem moest smoren.⁶ Voorstanders van de gemeenten waren het idee echter niet genegen en schermden met het argument van

de Vlaamse middeleeuwse traditie. Zo wijdt de Antwerpenaar Jan Jacob Alfried de Laet een publicatie aan dit project om het vurig te bestrijden. *‘Les Belges du dix-neuvième siècle maintiennent sans effort leur Constitution libérale, parce que les Belges du douzième siècle ont créé la Commune et que depuis sept cents ans nos pères ont su marcher avec la patience virile dans les voies de la liberté.’* En hij voegt daaraan toe dat, terwijl de filosofen van de verlichting de moderne notie van vrijheid in Frankrijk introdu-

ceerden, 'chez nous, elle n'est pas fille d'un penseur isolé, mais du peuple tout entier; elle n'a pas pour mère la philosophie, mais l'histoire; elle n'eut pas pour berceau l'Encyclopédie, mais la Commune.' Voor deze pionier van de politieke Vlaamse beweging zou een eventuele uitbreiding van Brussel een slecht signaal zijn voor de rest van het land, een onverbidelijke stap naar een centralisatie tegengesteld aan de nationale geest: 'la liberté communale et la centralisation administrative sont deux idées qui s'excluent.'⁷.

NOTEN

1. 'De al te sterke gemeenten verdelen, de al te kleine verenigen in één grote, dat was wat de auteurs van de nieuwe grondwet voor ogen hadden.' DEYON, P., *L'État face au pouvoir local*, Éditions locales de France, sl, 1996, p. 178.
2. 'De gemeente is ontstaan uit de nood van de mens om gesteund te worden door een gezag, om geleid te worden, om beschermd te worden.' FAIDER, Ch.,

Coup d'œil historique sur les Institutions provinciales et communales en Belgique, Berthot, Brussel, 1834.

3. '...beraadslagend orgaan, verkozen door de kiezers' '...de bewaarder van het gemeentelijk zegel en van de sleutels van het gemeentehuis.' BOSHOWER, F., *Loi communale, cours de sciences administratives et d'officiers de police* [Province de Liège], Hoei, sd, p. 185.
4. 'Dat de gemeente een echte nationale organisatie is geworden waarin de politieke macht van de natie wordt ontwikkeld; ze vormt de basis van de staat en is in wezen conservator en organisator van de openbare mentaliteit en orde; zij is voor de staat wat de familie voor de maatschappij is. Zij belichaamt het principe en de bron van alle publieke leven.' 'De wet geeft de gemeentebestuurders de macht om de bescherming van personen, woonzekerheid, het beheer van lokale zaken en de gemeenteadministratie te verzekeren; dat is een immense macht! Het is dus belangrijk dat ze wordt toevertrouwd aan mannen die ze ten dienste stellen van de gemeenschap, aan zowel integere als bekwame mannen, die niet hun eigen passies dienen, maar het algemeen belang, het belang van iedereen.' BIVORT, J.-B., *Loi communale expliquée*

et interprétée, 2e editie, Brussel, 1844, pp. XI-XII.

5. VAN DE VOORDE, R., *Textes exacts de la constitution belge, de la loi communale et de la loi provinciale*, Guyot, Brussel, 1942, p. 157.
6. Het volgende artikel dat online beschikbaar is, herneemt de grote lijnen van zijn onderzoek: DE GROOF R., 'De kwestie Groot-Brussel in historisch perspectief', *Samenleving en politiek*, XV-7, 09/2008, pp. 14-19.
7. 'De Belgen van de negentiende eeuw handhaven moeiteloos hun liberale grondwet, want de Belgen van de twaalfde eeuw hebben de gemeente gecreëerd, en sinds zevenhonderd jaar hebben onze vaders met vriel geduld de paden van de vrijheid kunnen bewandelen.' '...ze bij ons geen kind is van een geïsoleerde denker, maar van een heel volk; zijn moeder is niet de filosofie, maar de geschiedenis; zijn wieg was niet de Encyclopédie, maar de Gemeente.' '...gemeentelijke vrijheid en administratieve centralisatie zijn twee ideeën die elkaar uitsluiten.' DE LAET, J. J. A., *De l'annexion à la Ville de Bruxelles des communes suburbaines considérée au point de vue national*, Brussel, 1854, p. 7 en 13.

Ondanks alles zou de koppeling van aanspraken op autonomie en de fantasieën van de neo-Vlaamse renaissance lange tijd de gemeentelijke beeldwereld beïnvloeden. Een aantal verkozenen van Elsene dat genoeg had van de herhaalde uitbreidingen van villa Malibran, kwam meermaals met het voorstel voor een nieuw gebouw, indien mogelijk in deze stijl – er werd zelfs voorgesteld om het in de Ter Kamerenabdij onder te brengen. In Sint-Lambrechts-Woluwe bleef het idee leven tot in de jaren 1930; hetzelfde in Evere. Dat van Sint-Pieters-Woluwe is waarschijnlijk het laatste dat deze traditie voortzet (gebouwd tussen 1960-1965, Vermeiren en Nicaise). Immers, op dat moment kreeg het functionalisme de overhand en werd voor gemeentehuizen de demonstratieve typologie losgelaten (Etterbeek, uit-

Afb. 12

Gemeentehuis van Jette (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

breiding van 1973-78, of Oudergem). Er werd een bladzijde omgeslagen. De afwijzing van 'sprekende' architectuur viel samen met een explosie

van administratieve taken waarvoor nieuwe kantoren nodig waren.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. 'Zij is voor de staat wat de familie is voor de maatschappij.' BIVORT, J.-B., *Loi communale expliquée et interprétée*, 2e editie, Brussel, 1844, p. XII.
2. 'Het iz zijn kerk, zijn burcht, zijn huis, het symbool van zijn aspiraties, het steunpunt voor zijn inspanningen, de marmeren en granieten getuigenis van zijn macht, zijn rijkdom en zijn vrijheid.' VAN KEYMEULEN, L., *Chronique des Beaux-Arts*, 20 juli 1884, p. 226.
3. 'Fundamenteel charter van de gemeenten.' WYVEKENS, H., *Nouveau dictionnaire des bourgmestres* (...), Bruylant, Brussel, 1862, p. 10.
4. '...onze stedelijke en zelfs plattelandsbevolking – meer gehecht aan hun gebruiken en hun privileges, fier op de mensen en de dingen die ze hebben geproduceerd, altijd klaar om hun vrijheden te verdedigen – getrouwer hun oude instellingen behielden en er zelfs met glans een aantal dat de feodale macht hen had ontnomen, heroverden.' DE BROUCKERE, Ch. en TIELEMANS, F., *Répertoire de l'administration et du droit administratif de la Belgique*, V, Weissenbruch, Brussel, 1838, p. 167.
5. 'De liefde voor de onafhankelijke stad werd uitgebreid met het gevoel van nationale solidariteit, dat niet bestond in de feodale tijd.' VIOLLET-LE-DUC, E.-E., *Histoire d'un hôtel de ville et d'une cathédrale*, Hetzel, Parijs, sd, p. 273.
6. 'De raadhuisen die thans nog bestaan in elke stad, dorp, parochie of gemeenschap onder de naam van stadhuis, raadhuis, schepenkantoor, consulaat of onder eender welke titel, worden opgeheven en afgeschaft.' Geciteerd in MOTTE, Cl. et alii, *Communes d'hier, communes d'aujourd'hui* (...), Parijs, 2003, p. 23.
7. 'Netheid, hygiëne, veiligheid en rust in straten en op openbare plaatsen en gebouwen.' '...tegelijk publiek en privé de autoriteit van de magistratuur verenigt met die van de familie vader.' *Du pouvoir municipal*, Barrois, Parijs, 1820, p. 1.
8. PÉROUSE de MONTCLOS, J.-M., *Hôtels de ville de France*, Imprimerie Nationale/Dexia, Parijs, 2000, p. 126 & 132.
9. NARJOUX, F., *Architecture communale* (...), Parijs, Morel, 1870, p. 17.
10. 'Het gemeentehuis moet zich in de hoofdplaats van de gemeente bevinden en alleen de wetgever kan deze verplaatsen.'
11. 'Het college van burgemeester en schepenen waakt over de bewaring van de archieven, de titels en registers van de burgerlijke stand.'
12. 'Het gemeentehuis is de meest geëigende plaats voor het bewaren van de gemeentearchieven. Als er geen gemeente-huis is, kan het college het archief onderbrengen op een plaats die het meest geschikt lijkt.' BIDDAER, P., *Loi communale coordonnée et commentée*, 4e editie, Frameries, Mons, 1921, p. 1276 & 808.
13. DE WAHA-JURION, Fr., *Het Huis in het midden, gemeentehuizen van de Brusselse agglomeratie*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1988, p. 125.
14. '...kwestie van luxe maar een absolute noodzaak.' Bij gebrek aan middelen, kwam het project niet van de grond. *Ibid.*, p. 115.
15. 'Als we geen eigen gebouw hadden, zou het natuurlijk veel aangenamer zijn om een echt monument te bouwen zoals het gemeentehuis van Kuregem.' *Bulletin communal de Saint-Gilles*, 9 april 1881, pp. 378-9.
16. 'Gezien de toestand van de gemeente zodanig is dat ze zich offers kan getroosten voor de bouw van een gemeentehuis.' Gemeentearchief Anderlecht. Gemeenteraadszitting van 28 juni 1875, f°70 recto.
17. 'België mag fier zijn op zijn schitterende stadhuizen, die aloude asielen van de vrijheid van het volk en de gemeenschapsgeest.' WAUTERS, A., 'Recherches sur l'hôtel de ville de Bruxelles', *Messenger des Sciences historiques*, 1841, p. 205.
18. 'een ietwat te minutieuze pastiche.' LEMONNIER, C., *Histoire des beaux-arts en Belgique (1830-1887): peinture, sculpture, gravure et architecture*, Weissenbruch, Brussel, 1887, p. 298.
19. '...die de vrijheid van de gemeente symboliseren' '...die het embleem zijn van de gemeentelijke rechten en waardigheid.' VAN YSENDYCK, J.-J., 'Architecture des Pays-Bas', *Encyclopédie de l'architecture et de la construction*, 1888-1892, deel X, p. 91.
20. 'Voor de vrijheid van de gemeente, de allerbelangrijkste van alle vrijheden.' 'Onze Vlaamse kunst, verwijzend naar de tijd waarin het hele openbare leven bij de gemeente berustte.' 'Kom deelnemen aan de inhuldiging van dit moderne gebouw, waarin de sporen zijn terug te vinden van een glorieerijk verleden voor het gemeentelieven, waarvan jullie, aan het hoofd van de stadsschutterij, de prerogatieven en rechten hebben verdedigd.' Gemeentearchief Anderlecht, *op. cit.*, 3 augustus 1879, f°250 v. en 251 r.
21. 'De energieke en zelfs gewelddadige affirmatie van de gemeentelijke onafhankelijkheid tegenover de despotische staat.' *L'Art moderne*, 31 juli 1881, p. 173.

The town halls of Brussels : a reflection of age-old local power

The changes brought about by the end of the old order and the effects of the French Revolution in Belgium had a decisive impact on municipal power. Indeed, in the early 19th century municipalities made a comeback, invested with new powers. The constant political changes and decisions that have followed one after another since Belgium's independence are also reflected in the architecture of town halls, symbols of local power. This article retraces the changing image of town halls in Brussels : from the initial, economically-modest projects established in already-existing buildings to the municipal palaces serving as symbols of municipal autonomy and freedom of thought.

The recourse to certain typological aspects, borrowed from history to affirm new ideas, left its mark on the municipal imagination for quite some time. It was only towards the 1960s and 1970s that the typology of town halls gave way to a functionalist logic, reflecting a new necessity tied to the skyrocketing amount of administrative work generating a new need for office space.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Murielle Lesecque, Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen en Anne-Sophie Walazyc. Met de collaboratie van Olivia Bassem

EINDREDACTIE

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Cecilia Paredes

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Coffi Barboza, Michel Debeule, Paula Dumont, Michèle Herla, Harry Lelièvre, Géry Leloutre, Cécile Mairy, Benoît Mihail, Cecilia Paredes, Barbara Pecheur, Roose Partners Architects, Christian Spapens, Brigitte Vander Bruggen, Barbara Van der Wee, Manja Vanhaelen, Tom Verhofstadt.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis, Harry Lelièvre, Griet Meyfroots, Coralie Smets, Tom Verhofstadt en de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

IPM printing nv

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte Vander Bruggen. bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Françoise Boelens, Ralf Boswell, Philippe Charlier, Julie Coppens, Farba Diop, Stéphane Duquesne, Alice Gérard, Philippe de Gobert, Alfred de Ville de Goyet, Anne-Cécile Maréchal, Marc Villeirs.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/ Gewestelijke overheidsdienst Brussel, CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ARA – Algemene Rijksarchief
CIDEP – Centre d'Information, de Documentation et d'Etude du Patrimoine
DCBSO – Documentatiecentrum van Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université libre de Bruxelles

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2016/6860/011

Cette revue paraît également en Français sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.